
VITA

SZELLEMI MEGTORLÁSUNK NAPJAI

A jugoszláviai magyar szamizdatirodalom feltárásának szükségességéről

GUBÁS JENŐ

Bányai János Bori Imre könyvéről (*A jugoszláviai magyar irodalom rövid története*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1993) írt méltatásában többek közt a következőket jegyzi meg: „Szükségessé vált-e most, éppen most, amikor a jugoszláviai magyar irodalom története megíródott és élénk állt, újra elgondolni ezt az irodalmat. . . Más kritériumokat kell-e keresni, mint amely kritériumoknak ez idáig birtokában voltunk? Van-e a jugoszláviai magyar versnek és regénynek. . . egy olyan – esetleg – korlátozott szemléletünk folytán titokban maradt rétege, amely majd csak ezután, az új körülmények folytán válik láthatóvá és felismerhetővé?” Bányainak ezek a kételyei nem alaptalanok és nagyon időszzerűek, hisz a jugoszláviai magyar irodalomnak – mint minden más kelet-közép-európai irodalomnak – vannak meg nem jelentetett, csak az asztalfióknak vagy esetleg egy-két megbízható jóbarátnak írt alkotásai, amelyek ismeretében irodalmunk megtétele esetleg módosulhat. De nemcsak az eddig közre nem adott művek változtathatnak a jugoszláviai magyar irodalom értékrendszerén, hanem azok a szemléleti változások is, amelyek a politikai, a társadalmi és a gazdasági átalakulások folytán e tájon az utóbbi két-három év folyamán kialakultak. Még akkor is indokolt ez az átértékelés, ha tudjuk, hogy Bori irodalmi kritikái és értékelései a lehetőségekhez mérten a napi politikától függetlenül, csak az esztétikumra épültek. Mégis, elképzelhetetlen, hogy egy 40–50 éves kommunista diktatúra legalább indirekt módon egyes alkotókat ünneplésre vagy elhallgatásra ítéltetve ki ne emeljen vagy agyon ne hallgasson. A jugoszláviai magyar irodalom rövid történetére utalva Bori maga is elismeri, hogy ez a harmadik, kibővített irodalomtörténet csak az anyagában bővült, míg szemléletmódján és értékrendszerében semmi sem változott. Ennek következtében és a nálunk eddig uralkodott nacionál-kommunizmus befolyása folytán mindenképp történhettek és történtek olyan eltolódások, amelyek korrigálása most a megváltozott körülmények közt lehetővé és szükségessé vált. Már csupán Bori könyvére szorítkozva is megállapíthatunk ilyen aránytalanságokat, mint például Bodrogvári Ferenc nevének csak egy mondatra szorítkozó említése. Még akkor is kevesellni kell ezt a nyúl farknyi adatközlést, ha Bodrogvári munkásságát nem sorolhatjuk a szépirodalmi kiadványok közé, mivel Toldi Éva értékelése szerint Bori könyve „nemcsak irodalomtörténetként, hanem művelődéstörténetként is olvasható”, amibe már Bodrogvári munkássága is beletartozik. Ennek ellenére munkái mind a mai napig nem kapták meg azt a megbecsülést, amit megérdemelnének. Még arra se méltattuk, hogy szerbül megjelentetett munkáit magyarul is kiadjuk, a nevével fémjelzett díj pedig a politikai

mesterkedések miatt elvesztette tekintélyét. Érthetetlen ez a mellőzés akkor, amikor Papp György a Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság által szervezett vitafórumon kijelenti: „Nincs egyetlen filozófusunk sem” (*Magyar Szó*, Kilátó, 1993. II. 20.). Akkor miért nem beszéljük meg azt, amink van, és miért tiszteljük érdemei felett, aki erre nem szolgált rá? Vajda Gábor például Bogdánfiról azt állapítja meg: „Demagóg politikus, rossz fró” (*Napló*, 1993. III. 10., 17. l.). Bori könyvében mégis másfél oldalnyi méltatás van róla, szemben Bodrogvári félsoros említésével. Bogdánfi sokrétű munkái közül ugyanis talán aforizmái és humoreszkjei érdemelnek figyelmet, ha erkölcsi magatartás is állna mögöttük, hisz enélkül minden okoskodás vagy ironizálás hitelét veszti. Bogdánfi ugyanis mint az frószövetség hajdani elnöke a jugoszláviai magyar értelmiség legfelsőbb hivatalos köréhez tartozott, ennek ellenére semmit sem tett a jugoszláviai magyarság érdekében, legalábbis akkor nem, ha ez netán politikai és „frói” karrierjét károsan befolyásolta volna. Szót emelt például a burgenlandi kétnyelvű helységnevtáblák hiánya miatt, viszont elhallgatta a sokkal nagyobb lélekszámú itteni magyar kisebbség nyelvének és írásának mellőzését. Pedig Temerin, Kishegyes, Feketics stb. közelebb és jobban szem előtt van Klagenfurtnál, csakhogy hasznosabb volt szidni az osztrák, mintsem a szerbiai kormányt.

Egy érdemét azonban meg kell említeni, ugyanis az általa fordított bőrkötéses Tito-kiadványokon (amiért biztos busás tiszteletdíjat kapott) a Forum Kiadó neve először és azóta soha többé helyesen hosszú ó-val van feltüntetve. Úgy látszik, a Tito-szövegek magyar nyelvű kiadása a lojalitásnak akkora megnyilatkozása volt, hogy a magyar helyesírás már nem jelentett rebellis cselekedetet. Ez az aprócska adat csak annyiból érdemel figyelmet, mert híven tükrözi értelmiségünk egy rétegének a magatartását. A jugoszláviai magyar értelmiségnek egy másik, nagyobbik része azonban más magatartást tanúsított. Szavát és cselekvési lehetőségeit azonban a hatalom mindig elfojtotta, sokszor épp a magyar értelmiség egy részének a közreműködésével (a nyelvújmozgalom 70-es évekbeli leépítése, a zentai irodalmi kör perbe fogása stb.). Már a 40-es évek végén voltak, akik másként gondolkodtak és írtak, mint ahogyan azt a hivatalos jugoszláviai magyar irodalom képviselői tették, csak írásaik eddig nem jelenhettek meg nyomtatásban. Ezek a 40-es évek „szamizdat”-írássai, ellentétben a „Tito a miénk és szabad a nép” stílusú hurrá-optimista szocialista írásokkal az itteni magyar kisebbség rettegését, fájdalmát, csalódottságát és kilátástalanságát ábrázolják. A szamizdat idézőjeles megjelölése azért indokolt, mert valójában e műveket szamizdatnyomtatásban sohasem terjesztették, csak az frósztal fiókjaiban lapultak és rejtőzködnek még mindig, ezért felkutatásuk és közlésük sokkal nagyobb energiát igényel.

A háború utáni megtorlások, gyilkosságok, a beszolgáltatással járó szenvedések és megaláztatások, az UDBA önkényeskedései, a vallás üldöztetése, az egyenjogúság megcsúfolása a háborút követő mérhetetlen szegénységgel vegyítve a lelkek olyan nyomorát és deformációját okozták, amelyből a jugoszláviai magyarság mind a mai napig nem tudott teljesen gyógyulni. E lelki rokkantságunk háború utáni képeit villantják fel azok a művek, amelyek a 40-es évek végén születtek, de mondanivalójuk miatt mindeddig rejtve maradtak. Jung Tamás például ezekről az évekről az 1947-ben írt *De profundis I.* című versében, amely magánkiadásban 1992-ben jelent meg, a következőképpen vall:

Véresre vertek s házunkból kiűztek.
Sokat közöttünk élve temettek.
Meggyalázták szép, tiszta lányainkat,
Szemünk láttára, ó, jaj, anyánkat.
Állatként helységről helysére terelnek,
Naponta soraink fogynak – gyérülnek.

Étlen-szomjan kell vonnunk az igát,
 Templomainkat velünk bontatják.
 Szép reményeinket sárba tiporják,
 Gyermekeinket bűnre csábítják.
 Csak a fejük nő bambán – nagyra,
 A bűn szívüket korán tönkre marja.
 A mélységből kiáltunk hozzád, Uram;
 Uram, figyelmezz gyenge szavunkra!

Mennyire más ez a hang és a mondanivaló a már ismert háború utáni hivatásos irodalmi megnyilatkozásoktól, amelyekben az itteni magyarság sorsát csak a boldogság és remény jellemzi. De nemcsak az istenítő ováció árad e rendszert kiszolgáló művekből, hanem a cinikus hazugság is.

. . .Mert régi vágyunk hajnala
 hasad:
 Új búzából munka, élet szépül,
 Ország épül,
 Új, erős és
 szabad. . .
(Thurzó Lajos: Az új kenyér dicsérete)

Vagy:

. . . Tudod, Lenin emelte fel először
 Mosóteknők mellől az anyákat.
 . . .
 Lenin nevével szabadították fel
 A kicsi gyermekeket és a kis népeket,
 Tanulj, kisfiam, hogy egykor megérthessed,
 Mit adtak Lenin és a harc neked.
(Latak István: Lenin)

Vagy:

. . . Magyar paraszt, a föld most a tiéd,
 magyar munkás, magadért dolgozol. . .
 Írástudatlan magyar: földje nem volt
 Tudod-e, mért van, hogy gondolkodol?
 Tudod-e, mi történt véres körülötted?
 Tudod-e, napsugár rád miért ragyog?
 Tudod-e, hogy hited
 miért vallhatod?
 Gyárkémények füstje írta föl a nevét, Tito!
 s izzó betűkkel vörös égen ég.
 A karcsú híd s a zúgó új vasút, –
 népakarat, s Te vagy a nép magad!
 Te vagy Negyvennyolc és Tizenkilenc,
 S Petőfi ajkáról szabad szó Te vagy!
 Millió óriás élén vagy a Nagy, Tito!
(Gál László: Tito)

A kis népek felszabadításáról beszélni, ódákat zengeni akkor, amikor Európa számos kis országát leigázták, a nemzeti kisebbségeket pedig gyilkolták, áttelepítették, másodrangú polgárokká tették, és mindezt a gaztettet a 48-as eszmékkel, valamint Petőfi szellemiségével azonosítani a megalázás magasiskoláját jelentette. Ezek után nem csoda, hogy az itteni magyarság, átélve a „megtorlás napjait”, nem tudta, de nem is akarta magáénak vallani ezt az irodalmat, és mivel mind a mai napig nem történt meg ennek átértékelése, ezért idegenkedve fogadja ennek az irodalomnak egész 45 éves termését is. Nem tudta vagy csak sejtette, hogy a magyar értelmiségnek van egy másik csoportja, mint amilyen Jung Tamás is volt, aki a lelkek sorvasztása és csonkítása elleni kiállás szükségességét és az értelmiség felelősségét hangoztatja például a Nem tudom, van-e hely. . . című költeményében.

Hallgatni nem szabad.
Ha ma elhallgatom,
Holnap kikiáltják
A föld – s jaj, a kövek:
Népem, te, eladtad magad!
Leszaggattad ruhád,
Dicsértek, tapsoltak,
Akik nem szerettek,
S lemondtál nyelvedről!
Dicsértek meg tapsoltak.
S leköpted dicső múltadat.

Jung Tamás költészete nem jelent különösebb irodalmi értéket, de méltán példázza a jugoszláviai magyar értelmiség egy jelentős rétegének a becsületes magatartását.

Ezzel ellentétben Fehér Ferencnek a 40-es évek végén írt versei, amelyek mondanivalójuk miatt úgyszintén eddig kiadatlanságra voltak ítélve, már igazi irodalmi élményt kínálnak. Bori Fehér Ferencnek az ekkor született verseit a következőképpen jellemzi: „. . . nosztalgikus vágyait szólaltatja meg szülőföldje és családja iránt, . . . keresi a visszafelé vezető utat gyötrődve és lázasan. . .” A meg nem jelentetett versek viszont épp a paraszti élet nyomorúságát, kilátástalanságát, a hatalomnak a falu iránti rablói, megalázó magatartását ábrázolják. A falusi élet nyomorának olyan mélységeit tárják fel, amelytől csak menekülni érdemes, amelyben nincs semmi melegség és biztonság. Példaként idézzük A vajdasági keserű 1949-ben című versének egy részletét, amelyből szintén ez a kilátástalan keserűség árad.

. . . Aki ma még ember, holnap rossz gazember,
Apa a fiával nyíltan szólni nem mer,
mert, hogy az besűgja.

Lányunk asszonyöle, lányunk foltos inge
Mosatlan bánattal telistele hintve, –
vágjik tiszta újra.

Rongyos kedvvel áll be, rongyos asszonysorba
s rongyos ura mellett rongyait, ha unja
lehet tiszti kurva.

Búzánk búval vetjük, búzánk learatjuk,
 Aztán elrabolják véres kezű fattyúk,
 s nem várunk már újra.

Gyom veri fel kertünk, gyom veri fel lelkünk.
 Megbújt jó erőnkkel bé gyávák is lettünk –
 gyávák újra s újra.

De Fehér Ferencnek nemcsak a falusi, hanem a városi életet ábrázoló versei sem derűsebbek. A véres reggeli panorámában például többek között ezt írja:

Álmos tagokkal nyújtózik a város,
 Kőd szitál a hegyek hajában.
 Zúg-zúg az életfolyam tompán,
 s köröttem utolsót zihál
 sok kiégett
 fiatal
 életvulkán.

. . .
 Alvadt nyugtalanság a vérünk
 s a bérünk
 rossz csókok,
 bonok,
 sorban állás,
 frázisok,
 titkár
 s asszonyunk szakadt inge.

Áthaladsz a hídon.
 Nézd, ott lenn is csak zúgás
 suhog, suhog a folyófodrás
 Hullám hint hűvös üdvöt
 Örök bánatodra,
 Megállsz egy pillanatra.
 Üresen a mélybe nézel.
 Felfordul benned az élet
 s reggelid az ürbe hányod.

Amint a fenti sorok is érzékeltetik, ez a hazug, rendőri rendszer, ez az orwelli világ tárulkozik ki az ekkor írt verseiben, amely olykor a teljes reményvesztéshez vezet, mint például a Nincs kiút? című költeményében is.

Kenyered sincs
 s vígan zabál a
 svercer.
 Elvesz a gyöngye fizetésből
 s fejedre szarvakat rak a
 rendszer.

Üvöltöznek a sápadt
demagógok –
Szabad-számért
elfojtott dühvel
fállákkal az
úrbe' lógok.

Menza,
életstandard. . .
– jó itt minden.
(Szél szaladgál csak
üres beleimben.)

Ezek a versek szakavatott elemzést és értékelést érdemelnek, de az az első olvasásra is nyilvánvaló, hogy mindenképp esztétikai értéket is jelentenek. A metaforák, a költői képek ezt támasztják alá: „Lányunk asszonyöle, lányunk foltos inge / Mosatlan bánattal telieste hintve”, „Alvadt nyugtalanság a vérünk”.

Az expresszionizmus nyomaival nemigen találkozhatunk a 40-es években a mi vidékünkön, éppen ezért ilyen vonatkozásban is jelenthet felfedezést a Nincs kiút című vers következő expresszív képe: „. . . elfojtott dühvel / fállákkal az / úrbe' lógok.” Ugyancsak szokatlan, új hangot jelent a vers ironikus, cinikus hangvétele: „(Szél szaladgál csak / üres beleimben.)”

Fehér Ferenc ilyen témájú költői világának méreteit nehéz megítélni teljes felkutatásuk, számbavételük és feldolgozásuk nélkül. Van tehát okunk, hogy alapos átértékelésbe fogjanak az irodalomkritikusok. Talán azt is érdemes volna megvizsgálni, hogy a magyarság sorsának, életének súlyos kérdése a 40-es években az egyetemes magyar irodalomban hogyan vannak jelen, s ilyen szempontból Fehér Ferenc költészete milyen értéket képvisel. Ismeretes ugyanis, hogy az egész magyar nyelvterület költői között alig akad, aki közvetlenül a háború után fölemelte volna a szavát a magyarság, de főleg a magyar kisebbség megpróbáltatásai miatt. Ezért ezzel nemcsak a halott költő emlékének tartozunk, hanem önbecsülésünk, saját irodalmi értékeink tudatosítása szempontjából is szükségünk van rá.

Visszatérve a szamizdatkiadványokhoz, meg kell említeni, hogy nemcsak Fehér Ferenc munkáinak egy része maradt kiadatlan. Koncz István például a 70-es évek elején egy kötetnyi verset adott át Tolnai Ottónak megjelentetésre. A Symposium körüli politikai mesterkedések miatt azonban ezek sohasem kerültek kiadásra, sőt azóta nyomuk veszett. Koncz Istvánnak mindezek mellett azonban egy újabb kötetre való költeménye rejtőzködik a szekrény fiókjában.

Már közvetlenül nyomdakész állapotban volt, mégsem jelent meg Tomán László szerkesztésében, a Forum kiadásában tervezett Tükör '71 című antológia. Már a szerzői jogdíjakat is kifizették, az utolsó pillanatban a könyvet mégis betiltották. Ha nem is azonos sorsra jutott Dudás Károly Szakadó című könyve is, de az anyag erős cenzúrálása miatt ugyancsak megvékonyodott, mert a „főellenőr” majd 60 oldalnyit kihúzott a kötetből, természetesen a legérdekesebb, a legerősebb hangú részt.

Az *Üzenet* 1993. január–februári száma (23. évf. 1–2. sz.) csak most közli Zákány Antal 1973-ban írt versét, az Egy lelépő tisztátalanhoz címűt. Húsz évet kellett várni a megjelentetésre, miközben a költő 1987-ben meghalt. A lap, ahova akkoriban a szerző beküldte versét, nem merete megjelentetni.

A *Létünk* legutóbbi, 1993. 1. számában Tomán László Sinkó Ervin meghasonlásai, változásai című frásában leemeli a piedesztálról az ismert alkotót. Elsősorban az író nyelvezetére vonatkozóan vannak kifogásai. „Ahogy ő ír, az összeegyeztethetetlen a magyar stílussal, a magyar mondatszerkesztéssel, a magyar nyelvhelyességgel. Íróról lévén szó, ez árul el róla legtöbbet, s mondja meg – azt hiszem, az etikai, politikai szempontú vizsgálátoknál is jobban – ki volt Sinkó Ervin.” Tomán Lászlónak e Sinkó-tanulmányával kapcsolatban jegyzi meg Herceg János azt a tényt és megállapítást, amely ennek az írásnak is egyik alap gondolata, hogy a háború utáni jugoszláviai magyar irodalom időszaka „kaméleon-kor volt, időnként kisebb-nagyobb megalkuvásokra kényszerítve valamennyiünket” (*Magyar Szó*, Kilitó, 1993. IV. 17.). De főleg a példák további sorolása, hisz ennyiből is érzékelné lehet a kiadatlan munkák felkutatásának, közreadásának és a jugoszláviai magyar irodalom átértékelésének szükségességét. Biztos, hogy ez a „szamizdat”-irodalom jelentős anyagot képez, amelynek feldolgozása más megvilágításban tárja majd fel irodalmunkat. De nemcsak a meg nem jelentetett és utólag feltárt, begyűjtött munkák alapján kellene átértékelnünk irodalmunkat és egész kultúránkat, mert a méltánytalanul agyonhallgatott alkotók száma is jelentős. Végül ideje lenne már a szakmának is kimondani (amit már az irodalmi közvélemény régen tudomásul vett), hogy például Fehér Ferenc és Domonkos István után irodalmunk harmadik generációjának a költészeti csúcsát Sziveri János jelenti, és munkáit egy összegyűjtött kiadványban kellene megjelentetni. Még érthetlenebb Molcer Mátyás teljes mellőzése, hisz a költőnek, műfordítóknak, drámaíróknak még a neve sem került be irodalmunk történetébe, sok más jelentéktlenebb alkotóval szemben. Igaz, Molcer sohasem tartozott a Forum-körhöz, de egyszer már felül kellene emelkedni az irodalomközpontú értékrendszeren. Sajnos, nemcsak irodalmunkra jellemző ez a megkülönböztető elbírálás, hanem az egész kultúránkra is. Almási Gábor, a jugoszláviai magyar képzőművészet nagy örege például sohasem kapott semmilyen elismerést, Forum-, Nagypáti Kukac Péter- vagy esetleg Bodrogyári Ferenc-díjat, amikor egyesek már kétszer is megkapták. Almási Gábor nem készített Tito, Lenin vagy más politikai motivációjú alkotást, de megmintázta Kosztolányit, Csáthot, Szarvas Gábort, Petőfit, Adyt, József Attilát, Liszt Ferencet, a nem magyarok közül pl. Jovan Jovanović Zmajt, Wagnert, Beethovent és többek közt húsz-egynéhány vajdasági értelmiségit. Viszont ő sem volt soha közel a tűzhöz, inkább visszahúzódott a művészet és az alkotás árnyékába, azt remélve, hogy az igazi értékeket úgyis megőrzi az idő, és megbecsüli a jövő nemzedéke, míg a hamisat belepi a feledés.

Összegezve az elmondottakat, megállapítható, hogy a jugoszláviai magyar szamizdat-irodalomnak a begyűjtése és értékelése elengedhetetlenül szükséges. Ennek alapján esetleg arra is lesz lehetőség, hogy egész kultúránkat egy más értékrendszer fényében vizsgáltsuk meg.